

25 Hukuri 2015

N'watinkota-jenerali u vikile leswaku ku vile na mimbuyelo yo antswa ya tinkota eka mfumo wa le xikarhi na wa swifundzha, kambe a lemukisa hi maendlelo yo nonoka eku lulamiseni ku salele endzhaku ka malawulelo ya le ndzeni

PITORI – Loko a ku nga ri maendlelo yo nonoka eka ku lulamisa swiringanyeto swa tinkota leswi a swi kongomisiwe eka ku antswisa tindlela ta malawulelo ya le ndzeni na makhombo ya mafumelo na swivilelo swin'wana leswi vuriweke hi hofisi ya yena, mimfumo ya le xikarhi na wa swifundzankulu a yi tava yi kombise ku antswa lokukulu ka mimbuyelo ya tinkota hi lembe ximali ra 2014-15, N'watinkota-Jenerali (AG) Kimi Makwetu a vula namuntlha.

Loko ku humesiwa mimbuyelo ya tinkota ya lembe leri ya tindzawulo ta mimfumo ya le xikarhi na wa swifundzankulu na swiyenge swa mfumo (lava hleriweke tinkota), Makwetu u vone leswaku vufambisi eka vuhleri byo tala (73%) “byi vile byo nonoka ku hlamula eka swiringanyeto swa (tinkota) leswi kongomeke eka ku va pfuna ku antswisa malawulelo ya nko ka ya le ndzeni na ku lulamisa tindhawu ta khombo leti kumekeke. Leswi swi ngenise xandla eka mimbuyelo ya tinkota ya 2014-15 leyi antseweke switsongo ku sukela hi 2013-14”.

Makwetu u vule leswaku hambisi leswi ku antswa kutsongo eka mimbuyelo ya tinkota swi beriwaka mandla, mfumo a wu tava wu rhekhodile mpimo wa le henhla wa mimbuyelo yo antswa loko vurhangeri a byi tiyise xandla eka ku lulamisa ku kayivela ka malawulelo ya le ndzeni laya kumiweke eka ku hlela tinkota ta nkarhi lowu hundzeke. Ku hatlisisa matirhelo swi hi mayelana na ku hunguta nkarhi na nkarhi xivandla xa swihoxo kumbe ku tirhisa hi ndlela ya vusopfa switirhisiwa swa mfumo hi ku tirhisa matshalatshala yo susumetiwa hi vurhangeri. Leswi, ku vula AG, swi lava vahleriwa ku endla leswi landzelaka swa ntoloveloko kahle na hi ku landzelelana:

- Ku simekiwa ka makungu ku lulamisa mimpfumaleko eka swo lawula timali kuya hi ku tiboha loku endliweke
- Ku nyika vurhangeri bya kahle na ku valanga ku fikelela swikongomelo swa matirhelo.
- Ku pfuxetiwa na ku valanga ku landzelela milawu na swinawana swa nkoka eka timhaka ta swa timali.

“Vahleriwa valavo lava nga ya emahlweni, kumbe va ha tshame eka mimbuyelo ya tinkota ya lembe leri hundzeke, va ha tshame eka maendlelo ya ntolovelo ya mafumelo ya kahle, laya kombisaka leswaku vuhleri bya tinkota bya kahle (clean audit) swa olova ku byi fiklela no byi hlayisa loko maendlelo lawa ya tshamisekile,” ku vula AG.

Xiviko xa AG xa sweswi xi katsa ntsengo wa 468 wa vahleriwa, leswi katsaka 167 wa tindzawulo ta mimfumo ya le xikarhi na ya swifundzhankulu na 301 wa swiyenge swa mfumo leswi nga na mpimanyeto wa R1 111 wa mabilyoni eka lembe leri langutisiweke.

Ku fana na swiviko swa lembe swa AGSA hinkwaswo, xiviko lexi xi kambela:

- ku andlala xiviko xa kahle na mpfumaleko wa swiviko swa hava swa nhundzu eka switatimente swa timali (xik. tithiransekixini hinkwato kumbe leswi humeleleke ku tirhaniwile na swona kuya hi matirhelo yo vika eka swa tinkota na timali)
- marungula ya matirhelo yo tshembheka ya nkoka kumbe hi xikongomelo so vika eka swikongomelo swa matirhelo leswi bohiweke
- ku landzelela swinawana swa nkoka swo fuma timhaka ta timali na matirhelo.

Mimbuyelo ya tinkota na ku hlela loku kumekaka eka swiviko leswi swa 2014-15 swo angarhela swa mimfumo ya le xikarhi na ya swifundzankulu yi suka eka vukamberi na vuhleri bya endlelo ra laha henhla eka swiviko hinkwaswo swa tinkota swa 468.

Mbalango wa mimbuyelo ya tinkota

A. Ku antswa eka vuhleri bya tinkota bya kahle

Makwetu u vule leswaku nhlayo ya vahleriwa lava kumeke vonelo ra tinkota ra matirhiselo ya kahle ya timali kuri hava lava leswi kumiweke va antswile switsongo ku suka eka 118 (26%) hi 2013-14 kuya eka 131 (28%) hi 2014-15.

Tindzawulo ti ngenise xandla lexikulu eka mavonelo ya matirhiselo ya timala ya kahle eka 2014-15, ku engetela eka ntsengo hinkwawo ku suka eka 40 kuya eka 47, loko 84 wa swiyenge swa mfumo swi kume vuhleri bya tinkota bya kahle.

Eka swifundzhankulu, vanghenisi va xandla lavakulu eka nhlayo hinkwayo ya vuhleri bya tinkota bya kahle ku vile Free State (tsevu – 32% wa lava hleriweke), KwaZulu-Natal (nhungu – 22% wa lava hleriweke), Gauteng (19 – 54% wa lava hleriweke), na Kapa Vupeladyambu (20 – 83% wa lava hleriweke), kasi 23 wa 35 wa tiphotifoliyo ta tindzawulo (66%) ti ngenise xandla eka 65 wa vuhleri bya tinkota bya kahle eka mfumo wa le xikarhi. Ku tlhelela eka xiyimo xo nyanya eka vahleriwa lava nga na mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali swi vonakile eMpumalanga, Kapa N’walungu na N’walungu Vupeladyambu. Xin’wana xa nkoka hi leswaku 70% wa (85) wa vahleriwa lava nga na vuhleri bya tinkota bya kahle eka lembe leri hundzeke va swi kotile ku hlayisa swiyimo swa vona swa matirhiselo ya kahle ya timali.

Swiyenge swa ikhonomi, mitirho na ntlawa wa nhluvukiso wa miako, swi tirhe kahle eka ntlhanu wa mitlawa ya mfumo, na 19 wa mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali, laya katseke ntlhanu wa vuhleri bya tinkota bya kahle. Ku hava eka nkombo wa tindzawulo eka ntlawa wa vululami, vusirheleli na vuhlayiseki va kumeke vuhleri bya matirhiselo ya kahle ya timali, hambi leswi mune va kumeke vonelo ro tani.

B. Swifundzhankulu swi kombise ku antswa eka mimbuyelo ya vuhleri bya tinkota

Tsevu wa swifundzhankulu swi rhekhode ku antswa eka ku vuyeriwa (ku nga, ku antswa ku tlula ku nyanyas). Mimbuyelo ya Gauteng ya tinkota yi kombise ku antswa kutsongo (hambileswi ka hariki na nhlayo ya le henhla ya vuhleri bya tinkota bya kahle), kasi eMpumalanga na Kapa N’walungu, mimbuyelo ya tinkota yi nyanyile. Hambiswiritano, loko kuri karhi ku amukeriwa ku antswa eka mimbuyelo ya tinkota tanihi “xikombiso xa kahle xo angarhela, mimbuyelo ya tinkota yi le ku antsweni, hambileswi swi nga switsongo”, Makwetu u humesele enhancele ku vilela ka yena ka leswaku, handle ka Gauteng na Kapa Vupeladyambu, goza ra vahleriwa kuva va hlayisa matirhiselo ya kahle ya timali ri nonokile eka seifundzhankulu. Loko mbuyelo wa tinkota wa ha tshamise sweswo eka swifundzhankulu leswin’wana swa ntlhanu, mimbuyelo hinkwayo hi ku angarhela eKapa N’walungu na Mpumalanga yi vile yo nyanya loko yi fananisiwa na ya 2013-14.

C. Milawu yi ve swikombiso eku kombiseni leswaku vuhleri bya tinkota bya kahle bya fikeleleka

Makwetu u vule leswaku u khutaziwa hi mimbuyelo ya kahle ya tinkota ya xiyenge xa vaendli va nawu. “Ku antswa lokukulu loku ka amukeleka no va xikombiso xa kahle eku susumeteleni eka mafambiselo ya kahle ya swa timali eka xiyenge xa vaaki.”

Xiyenge xa vaendli va milawu xi vumbiwa hi Palamente na tihuvo to endla milawu ta nkaye ta swifundzhankulu. Eka leswi swa 10, tsevu swi kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali, kasi tihuvo to endla milawu ta N’walungu Vupeladyambu, Kapa N’walungu na Limpopo ti kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya swa timali na swiringanyeto. I ntsena huvo yo endla milawu ya KwaZulu-Natal yi kumeke vonelo ra matirhiselo laya nga riki kahle ya swa timali.

D. Ku tekeriwa enhlokweni ku antswa ka nkoka wa switatimente swa timali leswi heleketiweke

Nkoka wa switatimente swa timali leswi heleketiweke ku hleriwa swi antswile ku suka eka 43% ya vahleriwa lava switatimente swa vona swa timali swi nga hava switatimente swo yimela nhundzu hi 2013-14 kuya eka 51% (224) hi 2014-15; hambiswiritano, mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali eka switatimente swa timali ya ha ri eka 76%.

E. Nkomiso wa mimbuiyelo

Vuhleri bya tinkota bya kahle

Nhlayo ya vahleriwa lava amukeleke mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri hava leswi kumiweke (vuhleri bya tinkota bya kahle) ku antswile switsongo ku suka eka 118 (26%) hi 2013-14 kuya eka 131 (28%) hi 2014-15.

Mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke

Vahleriwa lava kumeke mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke va hungutekile hi 2% ku suka eka 237 (50%) eka lembe leri hundzeke kuya eka 224 (48%) hi 2014-15.

Mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali

Vahleriwa lava nga na mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali yi hungutanile kuya eka 68 (14%) ku suka eka 74 (16%) leyi vikiweke lembe leri hundzeke. Vahleri lavawa va hlulekile ku va na vutihlamuleri bya kahle byo kongoma eka tithiransekixini ta swa timali hinkwato na migingiriko. Switatimente swa vona swa timali a swi nga tshembhisi eka tindhawu tin’wana.

Mavonelo laya nga tsakisiki

Nhlayo ya vahleriwa lava nga na mavonelo laya nga tsakisiki ya tinkota ya ha tshamise sweswo (nharhu) ku fana na lembe leri hundzeke.

Mavonelo eka vuhleri bya tinkota leti nga helelangiki

Etikweni hinkwaro, ku vile na ku hunguteka eka nhlayo ya vahleriwa lava kumeke mavonelo laya nga helelangiki, ku suka eka 22 (5% eka lembe leri hundzeke) kuya eka 14 (3%).

Mavonelo eka vuhleri bya tinkota laya kayivelaka

Hi siku ro hetelela ro hlela mavonelo eka 28 wa vahleriwa a va ha salele endzhaku. Eka leswi, 16 wa mavonelo ya hetisiwile. Hambileswi ku hlela loku ku nga nyikeki mavonelo eka leswi, i swa nkoka ku lemuka leswaku vanharhu eka vahleri lava va kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali kuri hava leswi kumiweke, ku nga:

- Ithala Ltd (KwaZulu-Natal),
- Agribank Creditors Settlement Trust (N'walungu-Vupeladyambu), na
- Tinzawulo ta Vutleketli na Mitirho ya Mfumo (Kapa Vupeladyambu).

Swin'wana swa nkoka leswi kumiweke swa tinkota

Ku engetela eka mimbuyelo ya tinkota hi ku angarhela, xiviko xa AG xi kombise mavonelo ya tinkota laya landzelaka laya lavaka ku langutisiwa ku suka eka vukondleteri kumbe swiyenge swo valanga, vulawuri bya vufambisi na swiyenge swo valanga:

A. Mimbuyelo ya swiyenge swa nkoka swa mphakelo

Xiviko xa AG xi katsa mimbuyelo ya mpfluxeto wa mafambiselo ya nongonoko wa hofisi ya yena eka swiyenge swa dyondzo ya le hanshi na ye le henhla (averiwa mpimanyeto lowu hlanganeke wa R257 wa mabilyoni), rihanyo (R146 wa mabilyoni), mitirho ya mfumo (R32 wa mabilyoni) na vutshami bya vaaki (R28 wa mabilyoni). Mpimanyeto lowu hlanganisiweke lowu averiweke swiyenge leswi wu ri kwalomu ka hafu ya mpimanyeto wa rixaka. Makwetu u vule leswaku "leswi swi kombisa laha xiphemu lexikulu xa ntirho wo kambela wu fanele ku kongomisiwa kona tanihi ntshikelelo wu nga vonakaka eka ndhawu

leyi, loko switirhisiwa swa mphakelo na ku valanga swi nga nyikiwa ku kongoma ko engetela loku lavekaka”.

Ku vula AG swiyenge swa dyondzo, rihanyo na mitirho ya mfumo swa ha ri na mimbuyelo yo nyanya. Hambiswiritano, ku vile na swa kahle swo tshembhisa tanihi leswi nhlayo ya vahleriwa eka xiyenga lexi hi mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali yi engeteleke ku suka eka n’we hi 2013-14 kuya eka mbirhi eka lembe leri. U lemukisile leswaku Ndzawulo ya Dyondzo ya Limpopo yi fanele ku langutisisa swinene eka mavonelo ya matirhiselo ya timali ku ri hava vumbhoni.

“Hungu ra mina ku suka eka lembe leri hundzeke ra ha ri na nkoka. Ku fanele kuva na ku langutisa eka tindzawulo leti ku vona leswaku kuna ku susumeteka ko twala eka ku vika ka kahle, vutihlamuleri na matirhiselo ya timali ya le rivaleni na matirhelo. Leswi swi fanele ku rhangela hi malawulelo ya kahle ya le ndzeni na mafambiselo ya kahle ya xiyenge xo thola vatirhi, ku katsa antswisa vutihlamuleri bya vu wena na mafambiselo laya nga na switandzhaku,” Makwetu a tsundzuxa.

B. Nkoka wa swiviko swa matirhelo ya lembe

Hambi leswi ku nga ku antswa ka 4% loko ku fananisiwa na lembe leri hundzeke, nhlayo ya vahleriwa lava hlulekeke ku yisa swiviko swa nkoka swa matirhelo ya lembe swa ha tshame eka 54%.

C. Ku landzelela swinawana

Ku vile na ku antswa kutsongo ku suka eka 27% wa vahleriwa ku ri hava leswi kumiweke eka nhundzu on ku landzelela xinawana xa nkoka hi 2013-14, kuya eka 30% eka lembe leri. Eka 300 wa vahleriwa lava kumeke va swi kotile ku landzelerisa eka swa nhundzu, 230 (77%) yi vile na leswi kumiweke eka nhundzu na ntshikelelo wo biha eka swa timali lowu nga vaka kona kumbe ku lahlekeriwa eka muhleriwa.

D. Ku tsana eka mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu (SCM) tanihi xivangelo xo tirhisa mali hi ndlela yo biha

Makwetu u tivisile leswaku ku vile na ku antswa eka mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu , kambe u vule leswaku nhlayo ya vahleriwa ku ri na leswi kumiweke ya ha ri henhla. I ntsena 43% wa vahleriwa (loko ku fananisiwa na 39% hi 2013-14) ku hava leswi kumiweke eka ndhawu leyi.

U vule leswaku mhaka nkulu eka leswi kumiweke ya ha ya emahlweni ku ri vahleriwa lava nga landzeleriki maendlelo yo phikizana kumbe yo pfumala ku voyamela etlhelo ya maxavelo, tanihi leswi

kumekeke kuva 31% wa vahleriwa lava kumiweke eka nhundzu ya mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu .

“Leswi swi ngenise xandla lexikulu eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya R25,7 wa mabilyoni eka lembe leri. Matirhiselo lawa a ya vuli leswaku mali yi tlangisiwile kumbe ku endliwe vukungundzwana eka hinkwaswo. Hi ta tsundzuka leswaku ku hava vulavisisi byo karhi byo enta byi endliweke eka vuhleri ku kumisisa swo khomeka na swivangelo swa ntiyiso eka kuva ku hambukiwa eka malawulelo laya vekike. Swi hi xivangelo lexi kuva hi nyika xiviko xa swikombiso leswi lavekaka kuya hi Nawu wa Mafambiselo ya Timali ta Mfumo [Public Finance Management Act (PFMA)] ku endlela leswaku lava nga na vufambisi bya mfumo va nga teka magoza laya lavekaka eka vulavisisi byo boha loko va nga pfumelelana na swona kumbe na swiboho swa vufambisi leswi fambelanaka na tithiransekihini leti. Vuenti bya ku hambuka loku ku suka eka maxavelo ya nhundzu swi nga kumisisiwa ntsena loko vulavisisi byi endliwile no vikiwa. Leswi hi swona hi tlakuseke matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki in xiviko lexi.

“Nakambe, mpfumaleko wo landzelerisa na swivangelo swa ntiyiso eka tithiransekihini leti eka nhlayo ya vahleriwa swi vumba kuva erivaleni ka vulawuri byo tsana lebyi ku nga tlangiwaka ha byona, swi hetelela swi tisa ku lahlekeriwa lokukulu ka timali. Hikwalaho ka leswi, ku lahlekeriwa kun’wana ku nga va ku humelela eka tikontoraka leti nyikiweke hi ndlela ya vukungundzwana kumbe ku engeteriwa eka tikontiraka leti nga kona swi simekiwa ku nga landzeleriwi milawu ya maxavelo ya ngundzu leswi tlakusaka ku tirhela erivaleni na ku tirhisiwa ka kahle ka timali ta mfumo,” ku vula AG.

E. Ku hunguteka ka matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka

Xiviko xa AG xi kombisa leswaku ku vile na ku hunguteka eka nkoka wa matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka ku sukela hi 2013-14, na leswaku nhlayo ya vahleriwa lava tikumeke va tlangisa timali yi yile hansi. Matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka i matirhiselo laya endliweke kuri hava swivangelo swo twala na swona a ya tava ya papalatiwile loko a ku vile na vukheta.

Eka malembe ya sweswi na laya hundzeke, 197 wa vahleriwa va kumeke va tirhile timali hi ndlela yo titlangisa, laha 151 wa (vahleriwa) va tikumeke va tirhise mali hi ndlela yeleyo eka malembe manharhu laya hundzeke. Eka R936 wa mamiliyoni eka matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka leswi humeleleke eka lembe leri nga le ku hleriweni, R32 wa mamiliyoni (3%) yi tirhisiwile ku sivela ku yisa emahlweni matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki kumbe ku lahlekeriwa. Leswi swi tala ku fambelana na tihakelo to khansela tikontiraka leti nga tshamisekangi kumbe tikontiraka leti nga tirheki kahle.

Makwetu u vule leswakus wa laveka ku tiva leswaku 80% wa matirhiselo lawa ya tiviwile hi vahleriwa, “leswi kombisaka ku antswa eku kumisiseni na ku mangala”.

F. Matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo ya hungutanile

Ku vula AG, ku lemukiwile ku hunguteka eka matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo ku sukela hi 2013-14. Matirhiselo lawa hi vahleriwa a ya vangi kona hi ku landza mpimanyeto lowu pasisiweke. Ku hunguteka hi ku angarhela, ku vula Makwetu, swi vangi wile hi ku hungeta lokukulu eKwaZulu-Natal (79%) na Limpopo (69%), loko hi le tlhelo vahleriwa eka mfumo wa le xikarhi wu hungutanile ta vona hi 55%. Khumentlhanu wa vahleriwa va rhekhodile matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo eka lembe leri na lembe leri hundzeke, nkaye eka vona va tirhiseka mali hi ndlela yeleyo eka malembe manharhu laya hundzeke.

Makwetu u vule leswaku 99% eka matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo wu lemukiwile hi tindzawulo hi toxo, loko hofisi ya yena yo humelerisa vuhleri yi kume leswaku ku sale 1%. Eka R1 641 wa mamiliyoni eka matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo swi humelerile hi 2014-15, vo tala (99%) ku vile hi xivangelo xo tirhisa mali yo tala ku hundza mpimanyeto lowu vekiweke kumbe xiyenge nkulu eka mpimanyeto.

G. Swivangelo nkulu swa mibuyelo ya tinkota

Ku hlamula ko nonoka hi vafambisi eku antswiseni swo lawula swa nkoka na ku langutisisa tindhawu ta khombo (73% wa vahleriwa) ku yimele xivangelo nkulu xa nkoka eka vuhleri bya tinkota lebyi kumiweke. Ntshamiseko kumbe swivandla leswi pfulekeke eka swiyimo swa nkoka swa ha tshame eka xiyimo xa vumbirhi xa swivangelo nkulu eka mbuyelo (46% wa vahleriwa). Eka 42% wa vahleriwa, switandzhaku swa matirhelo yo biha na ku tlula milawu, tanihi xivangelo xa ndhawu ya malawulelo yo biha ya le ndzeni, a swi nga ringanelangi. Xiyimo xa mafambiselo ya xiyenge xo thola xa ha bihile eka swifundzhankulu swo tala. Laha swinga katsiweki i Gauteng na Kapa Vupeladyambu, laha 56% na 100% wa vahleriwa, hi ku landzelelana, va vike leswaku va na malawulelo ya kahle ya mafambiselo ya xiyenge xo thola. Tlhelo lerin’wana, eKapa N’walungu na N’walungu Vupeladyambu ntsena 16% na 25% wa vahleriwa va vile na malawulelo ya mafambiselo ya xiyenge xo thola ya kahle. Swivandla swa mitirho eka swiyimo swa nkoka, nhloko ya mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu na muofisiri nkulu wa timali (CFO) swa ha ri henhla swinene.

Magoza yo tala magoza ya nkoka lawa varhangeri va mfumo va nga ya tekaka ku ytisa emahlweni va antswisa mimbuyelo

AG u vule leswaku vurhangeri eka swiyenge leswi hleriwaka, vurhangeri bya le henhla na levhele yo valanga eka tindzawulo ta nkoka, ku fana na tindzawulo ta minkwama ya tiko na tihofisi ta holobyenkulu (premier), ti nghenisa xandla na ku yisa emahlweni ku nghenisiwa xandla xa nkoka eku antswiseni mimbuyelo ya tinkota. U khutaze varhangeri ku yisa emahlweni va antswisa ku tiyisisa eka ntirho hi ku landzelela magoza laya landzelaka:

Vulawuri bya le henhla – kambela ndzima ya matirhelo no simeka vutihlamuleri na switandzhaku swa matirhelo yo biha.

Nkwama wa Timali ta Mfumo/ Ndzawulo ya Mitirho ya Mfumo na Mafambiselo – kambela ku landzelela swinawana no simeka magoza laya faneleke.

Tihuvo to kambela (tikomiti ta tiphotifoliyo) – pfuxeta no valanga matirhelo ya kotara eka makungu ya matirhelo yo lulamisela mimpfumaleko.

Komiti ya vutihlamuleri bya mfumo – nkarhi na nkarhi yi valanga xiviko xihhi na xihhi hi ndlela leyi yi lavaka ha kona.

Palamente ya Rixaka – yi nyika mbalango eka vutshembheki, ntiyiso na vunene eka mfumo wa le xikarhi na wa xifundzhankulu.

“Hambileswi hi tshameke hi tiyisisa eka ntirho wa vurhangeri eka ku tiyisisa swo lawula eka tindzawulo na swiyenge swa mfumo, nhlayo leyikulu ya tndhawu leti lavaka ku langutisiwa swi nga lulamisiwa loko vurhangeri (xipolotiki na vufambisi) va teka magoza yo tiya ku lulamisa mimpfumaleko ya vulawuri. Ha ha tshembha leswaku hi ku tiyisa xandla, goza ro twala na ku yisa emahlweni na nseketelo ku suka eka vurhangeri, mimpfumaleko leyi yo hlela swi nga lulamisiwa

“Ku engetela, endlelo ra le ndzeni ro lawula ri tava na na matimba loko hinkwavo eka sisitimi va swi tiva nova va hlanganile na switandzhaku eka ku hambuka ku suka eka milawu na maendlelo leswi vekiweke

no endleriwa ku sirhelela timali na ku antswisa mavikelo ya le rivaleni eka vona. Leswi i swi engetela swa nkoka eku tumbuluxiweni vutihlamuleri byo tiya na ntolovelu wa matirhelo ya kahle,” Makwetu a hetisa.

Humesiwe hi: N'watinkota-Jenerali wa Afrika Dzonga

Vutihlamuleri: Africa Boso • (012) 422 9880 • Africab@agsa.co.za

Landzelela AGSA eka Twitter: https://twitter.com/AuditorGen_SA

Xitiviso xa va mahungu: *Xiviko xa mani na mani lexi hlanganisiweke eka mimbuyelo ya tinkota ya PFMA na swiviko hinkwaswo ha xin'we xa xifundzhankulu swa kumeka eka www.agsa.co.za. Xiviko lexi xa mahungu na minkandziyiso leyi hundzuluxiweke kuya eka Xisuthu, Xitsonga, Xizulu na Xibunu yi ta tlhela yi kumeka eka webusayiti ya hina.*

Hi AGSA: AGSA I xiyenge nkulu xa tiko xa vuhleri bya tinkota. I xiyenge xi ri xoxe lexi, kuya hi nawu, ku hlela na ku vika hilaha mfumo wu tirhisaka mali ya xibalo. Leswi kuve leswi a swi kongomisiwa hi AGSA ku sukela loko yi tumbuluxiwile hi 1911 – nhlango wu tlangela 100 wa malembe ya ndzhako wa tinkota ta xiyenge xa mfumo hi 2011.

MARUNGULA YO ENGETELA YA VA MAHUNGU

Tinhlamuselo ta mimbuyelo ya tinkota

a) Mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali ku ri hava leswi kumiweke (mbuyelo wa matirhiselo ya timali wa kahle)

Muhleriwa u kuma mbuyelo wa matirhiselo ya timali wa kahle tins mbuyelo wa matirhiselo ya timali wa kahle loko switatimente swa yona swa timali swa eneriseka, ku ri hava leswi kumiweke eka vuhleri mayelana na ku vika eka swikongomelo leswi vekiweke kumbe ku landzelela xinawana xa nkoka.

b) Mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke

Lava i vahleri lava paseke xikambelo xa nkoka eka vuyemeri lebyi nga voyamiki bya switatimente swa timali, leswi vulaka leswaku va vile na vutihlamuleri bya kahle bya tithiransekixini ta swa timali. Hambiswiritano, ku vile n aleswi kumiweke eka marungula ya matirhelo kumbe ku landzelela xinawana xa nkoka, kumbe hi swimbirhi.

c) Mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali

Nhlayo ya vahleriwa eka xiyenge lexi lexi nyikiweke hi AGSA hi marungula ya matirhelo lawa kumbe a ya pfunangi nchumu kumbe a ya nga tshembheki, leswi hlangahlanganiseke vuswikoti byo nyika xiviko kahle. Eka timhangu tin'wana, vahleri lava va vile na malawulelo yo ringanela ehenhla ka ku landzelela xinawana xa nkoka.

d) Mavonelo laya nga tsakisiki

Swiyenge swa mfumo leswi amukeleke mavonelo laya nga tsakisiki swi tirhe ku fana na leswi amukeleke mavonelo yo tirhisa timali hi ndlel aya kahle, handle ka marungula laya a nga ya tirhiseki kumbe ya nga tshembheki a ku ri swo fana eka tindhawu to fana eka switatimente swa vona swa timali ku tlula loko swi ri na swipimelo eka tindhawu tin'wana.

e) Mavonelo eka vuhleri bya tinkota leti nga helelangiki

Etikweni hinkwaro, ku vile na ku hunguteka eka nhlayo ya vahleriwa lava amukeleke mavonelo laya nga helelangiki, ku suka eka 22 (5% eka lembe leri hundzeke) ku fika eka 14 (3%). Vahleri lava va hluleke ku

nyika vumbhoni lebyi lavakeke bya marungula laya nyikiweke eka switatimente swa vona swa timali – kutani vahleri va tinkota va hlulekile ku hetisisa hi xiheri vonelo eka ntiyiso wa switatimente swa vona swa timali. Nakambe, vahleriwa lava nga na mavonelo yo kayivela laya nga helelangiki hi xitalo a ya landzeleli xinawana xa nkoka.

Vuhleri bya tinkota leti humulerisiwaka ta swifundzhankulu swo hambana

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Kapa Vuxa ya 2014-15

Vufambisi bya Xifundzhankulu xa Kapa Vuxa byi vumbiwa hi 14 wa tindzawulo na 10 wa swiyenge swa mfumo, leswi nga mpimanyeto wa R65 wa mabilyoni eka 2014-15. Hinkwavo ka vona 24 wa vahleriwa va yisile switatimente swa timali na vuhleri bya tinkota lebyi hetisiweke hi nkarhi lowu vekiweke.

Xifundzhankulu xi antswile eka matirhelo ya mbuyelo wa vuhleri byin'we hi lembe leri langutisiweke, rhekhoda ku antswa ka mune na ku tlhelela endzhaku kanharhu. Loko swi khutaza ku lemuka leswaku kuna ku antswa eka vahleriwa vanhurhu kuya eka mune lava tirheke kahle xiyenge xa 'matirhiselo ya timali hi ndlela ya kahle ku ri hava leswi kumiweke', swa vilerisa leswaku i ntsena n'we eka mune wa vahleriwa lava nga na vuhleri bya tinkota bya kahle eka lembe leri rhangike va koteke ku tshama eka mbuyelo lowu.

Eka levhele yo angarhela nkoka wa switatimente swa timali wu antswile. Mune wa vuhleri bya tinkota (17%) va kume mimbuyelo ya matirhiselo ya timali ku ri hava leswi kumiweke eka mavikelo eka swikongomelo leswi bohiweke kumbe ku landzelela swinawana; 15 (62%) va kume mimbuyelo ya matirhiselo ya timali ku ri na leswi kumiweke eku vikeneni eka swikongomelo leswi bohiweke na/kumbe ku landzelela swinawana kasi ntlhanu (21%) va ha yime eka mimbuyelo yo tirhisa timali hi ndlela ya kahle.

Makumenkombo-nkombo hi phesente (77%) kumbe R50 wa mabilyoni eka mpimanyeto wa xifundzhankulu wuya eka Dyondzo, Rihanyo na Magondzo na Mitirho ya mfumo, laha nakambe va hlulekeke ku nyika xiviko lexi nga le rivaleni eka hilaha va tirhiseke mali leyi va averiweke yona. Eka tindzawulo leti hinkwawto ti kume mimbuyelo ya tinkota yo tirhisa timali hi ndlela leyi nga riki kahle laha ku kumekeke leswaku a ku nga ri na ku tshembhisa eka mavikelo ya matirhelo ya tona laya kumekaka eka swiviko swa matirhwlo swa lembe. Nakambe swiviko swi vile na swo tala leswi kumiweke eka mpfumaleko wo landzelela swinawana, ku katsa swinawana leswi nga kona eka mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu. Vuhleri lava nakambe va ve na vutihlamuleri byo fikelela 84% ya matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki laya vikiweke eka xifundzhankulu.

Ku vile na ku antswa eka matirhiselo ya kale eka swikongomelo, swikoweto na swo kongoma leswi kumekaka eka matsalwa yo kunguhata ta tindzawulo ta xifundzhankulu na wa swiyenge swa mfumo. Hambiswiritano, yin'we leyi

nga katsiweki i Ndzawulo ya Dyondzo leyi mpimanyeto wa yona wa R28,2 wa mabilyoni wu endlaka 43% wa ntsengo wa mpimanyeto lowu averiwexifundzhankulu.

Ku landzelela swinawana a swi cincangi, tanihi leswi 83% wa vahleriwa ka ha riki na leswi kumiweke eka ndhawu leyi. Tindhawu to tala leti landzeleriweke ti vikiweke ti katsa ku hluleka eka ku sivela matirhiselo ya timali laya nga pfumeleriwigiki, fanelangi xikan'we na matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka (63% wa vahleriwa), maxavelo na mafambiselo ya kontiraka (54% wa vahleriwa), na ku yisiwa ka switatimente swa timali ku hleriwa loku ng ana swihoxo swa nhundzu (50% wa vahleriwa). Vurhangeri bya xifundzhankulu byi fanele ku veka xikombiso hi ku tirhana na ku teka swiboho eka lava nga na vutihlamuleri byo hluleka ku landzelela swinawana na mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu kahlekahe.

Hambileswi ntsengo wa matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya vikiweke eka xifundzhankulu ya yeke ehansi ku suka eka R2,45 wa mabilyoni eka lembe leri hundzeke kuya eka R1,43 wa mabilyoni hi lembe leri langutisiweke, swa ha ri ehenhla. Ku tlula milawu eka mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu swi vumba 94% ya matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya vikiwile eka xifundzhankulu. Ku tlula milawu loku ku lava vurhangeri bya xihatla kuva byi langutisa eka muxaka lowu wa matirhiselo ya timali kuva wu herisiwa.

Ntlhontlho wa ha ri kona eka xifundzhankulu ku vumba mitirho ya vaaki leyi nga talela hi ku vika eka swa timali loku nga le rivaleni na matirhelo. Leswi swi fanele ku rhangeriwa hi vaofisiri va vutihlamuleri na hi nseketelo wa swiyenge hinkwaswo swa mafumelo. Vaofisiri va vutihlamuleri va fanele ku amukela no rhangela hi vunene na mahanyelo ya xiphurofexini, va kombisa kuva va nga yimeli ku tlula malawulelo ya le ndzeni hi vomu na ku hambuka eka swinawana leswi nga kona.

Ku hlamula eka mimbuyelo, vanghenisi xa xandla xa nkoka va tibohe ku simeka maendlelo laya tiyisisaka vutihlamuleri, ku tiyisisa ku landzelela swinawana na ku antswisa nkoka vutshembheki bya ku vika elembeni na ku valanga. Loko swi simekiwa, leswi swi ta vumba masungulo kuva xifundzhankulu xi ya emahlweni. **Makumu**

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Free State ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu xa Free State wu vumbiwa hi 13 wa tindzawulo (ku katsa huvo yo endla milawu) na nhungu wa swiyenge swa mfumo. Nkwama wa Free State wa Tindlu na Nkwama wa Nhlayiso wa Mbango (Free State Housing Fund na Nature Conservation Trust Fund) a yi katsiwangi eka xiviko xa mani na mani tanihi leswi ku ngo va leyi nga tirhisiweki. Minkwama hi yimbirhi yi kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri hava leswi kumiweke. Nkwama wa Nhlangano wa Tipolotiki nakambe a wu nga katsiwangi eka ku hleriwa ka xiviko lexi, hikuva va nga yisangi switatimente swa vona swa timali swa lembe.

Mimpimanyeto hinkwayo leyi lulamisiweke leyi pimanyetiweke eka matirhiselo ya timali ya xifundzhankulu a kuri R28,546 wa mabilyoni hi 2014-15. Nhlayo y mpimanyeto yi katsa ntsena timali ta ndzawulo leti vhoteriweke (hi marito man'wana, swiyenge swa mfumo a swi katsiwangi). Leswi landzelaka ku vile tindhawu ta koka eka matirhiselo ya timali:

- Tihakelo ta vatirhi - R17,359 wa mabilyoni
- Nhundzu na vukorhokeri - R5,253 wa mabilyoni
- Tihakelo leti thiransiferiwaka - R3,897 wa mabilyoni
- Matirhiselo ya timali - R2,037 wa mabilyoni.

Hi ku angarhela ku vile na ku antswa lembe na lembe eka mimbuyelo ya tinkota eka malembe manharhu laya hundzeke na vahleriwa va tsevu (32%) ku fikelela mimbuyelo ya tinkota ya kahle. Tindzawulo timbirhi, ku nga ndzawulo ya Holobyenkulu na Mitirho ya mfumo na Miako, ku antswa eka mbuyelo wa matirhiselo ya timali wa kahle, loko ndzawulo ya Dyondzo yi antswle eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali ku ri na leswi kumiweke. Goza leri endliweke hi vahleri lava ku vile hikwalaho ka ku tiyimisela ka vurhangeri na ku tiyimisela eka ku lulamisa leswi kumiweke hi vuhleri bya tinkota eka lembe leri hundzeke.

Nkwama wa timali wa xifundzhankulu, Ndzawulo Mitlangu, Vutshila, Mfuwo na Vuhungasi, huvo ya milawu ya xifundzhankulu xikan'we na Xiyenge xa Mabindzu ya Mafambiselo ya Swifambo (Fleet Management Trading Entity) lexi lavaka ku khomelela eka mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali.

Tindzawulo ta Vutshami bya vaaki na Rihanyo a ti cincangi ku kuma mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali. Swa khenseka ku lemuka leswaku ku hava eka mimbuyelo ya tinkota laha ku tlheleriweke endzhaku eka lembe leri.

Vo tala eka vahleriwa va swi kotile ku fikelela mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke. Hambileswi lowu ku nga mbuyelo wa vuhleri bya tinkota laha vahleriwa vo taka va nga tshama ndhawu yin'we, ku vile na ku antswa ko vonaka eka ndhawu ya vulawuri bya nkoka.

Hi ku angarhela ku antswa eka ndhawu ya malawulelo ya nkoka eka xifundzhankulu swi nga va swi vangawe hi ku tiyisisa loku nyikiweke hi vurhangeri, vafambisi nkulu, vuhleri bya tinkota bya le ndzeni na tikomiti ta vuhleri bya tinkota.

Nhangu wa vahleriwa (44%) va yisile switatimente swa timali leswi a swi nga lavi ku lulamisiwa eka swa nhundzu ku papalata kuva va hlulekile.

Hambileswi ku landzelela milawu na swinawana swi antsweke, swa ha ri erivaleni leswaku eka 67% wa vahleriwa. Ku vile na ku antswa eka nhlayo ya vahleriwa with no material mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu.

Xifundzhankulu xi ve na ndzima yo nonoka eka ndhawu yo vika swikongomelo leswi bohiweke ku vona leswaku kuna ku vika loku nga le rivaleni xiyimo xa swikongomelo swa vona swa mphakelo wa vukorhokeri. Hambileswi 50% wa vahleriwa ku hava leswi kumiweke eka marungula ya matirhelo, nkoka wa swiviko swa lembe swa matirhelo leswi yisiweke wu tlhelele endzhaku tanihi leswi ku lulamisiwa ka nhundzu a ku fanele ku endliwa eka swiviko swa lembe swa matirhelo eka 25% wa vahleriwa ku papalata swihoxo.

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya hungutekile hi 30% ku sukela hi lembe leri hundzeke, kambe swa ha ri henhla eka R1,569 wa mabiliyoni leswi kumiweke eka 14 wa vahleriwa (78%). Vanghenisi va xandla lavakulu vutihlamuleri va 99% eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ku vile Tindzawulo ta Rihanyo, Vutshami bya Vaaki na Dyondzo. Magoza yo ringanela ya tekiwile ku simeka switandzhaku swa matirhelo yo biha na ku tlula milawu eka tindzawulo leti. Tsevu wa vahleriwa va boxile leswaku va ha ta pfuxeta tindlela ta maxavelo leti tekiweke ku boha leswi nga humelalaka kumbe vukulu bya matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki, leswi nga vangaka ku engeteleka lokukulu eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki eka lembe leri taka.

Matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo ya engetelekile hi 28% ku sukela hi lembe leri hundzeke. Matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo wa R601 wa mabiliyoni laya endliweke hi tindzawulo tinharhu (23%) hi 2014-15 swi vangiwile hi ku tirhisa mali yo tala ehenhla ka mpimanyeto. Ndzawulo ya Dyondzo yi vile na vutihlamuleri bya 98% eka matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo. Matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo ya tava ehenhla loko mali leyi saleke ku tlula 30 wa masiku ya R1,1 wa mabiliyoni yi hakeriwile ku nga si hela lembe.

Xiyimo xa timali xa xifundzhankulu xi yile ehansi ku sukela hi lembe leri hundzeke tanihi mhaka yo vilerisa swinene mayelana na ku tiyiselaka eka swa timali swi kumekile eka 10 wa vahleriwa (56%). Ku tlakuka ka 28% eka matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo, ngopfu-ngopfu swi humelerile eka Ndzawulo ya Dyondzo, veka ntshikelelo eka ntlimbano wa nkholuko wa timali lowu humelalaka eka xifundzhankulu. Loko xiyimo xa sweswi xi nga lulamisiwi, leswi swi tava na ntshikelelo lowukulu eka mphakelo wa vukorhokeri eka nkarhi lowu taka.

Makumu

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Gauteng ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu xa Gauteng (GPG) wu vumbiwa hi 16 tindzawulo, ku katsa Hofisi ya Holobyenkulu, huvo ya milawu ya xifundzhankulu na nkwama wa timali wa xifundzhankulu, na 20 swiyenge swa mfumo. Xiviko xa mani na mani a xi katsi marungula ya Gauteng Enterprise Propeller (GEP) na nkwama wa timali wa xifundzhankulu, tanihi leswi vuhleri lebyi bya tinkota a byi hetisiwangi hi ti 14 Mhawuri 2015, leri a ku ri siku ro hetela a hi ri vekile eka ku katsiwa ka mimbuyelo ya tinkota in xiviko lexi.

GPG yi tshame kahle eka mbuyelo wo angarhela wa tinkota eka lembe leri hundzeke hi 2014-15, laha 19 wa vahleriwa (54%) (2013-14: 19 [54%]) va kumeke mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota. Swa khutaza ku vona leswaku 16 wa vahleriwa (46%) va swi kotile ku hlayisa xiyimo xa vona xo tirhisa timali hi ndlela leyi nga riki kahle eka lembe leri hundzeke, kasi tindzawulo ta Nhluvukiso wa Ikonomi na Timali ta Gauteng (Nhluvukiso wa Ikonomi na Finance), xikan'we na Huvo yo Gembula ya Gauteng (Gauteng Gambling Board), yi yeke eka mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota.

Ku fana na lembe leri hundzeke, 13 wa vahleriwa (37%) va kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke eka marungula ya vona ya matirhelo, ku landzelela swinawana kumbe hi swimbirhi leswi. Ndzawulo ya Vutshami bya vaaki yi langutane na tindhawu leti langutisiweke lembe leri hundzeke na ku kuma mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke.

Tindlela to hunguta matirhiselo ya timali na migingiriko yo valanga mpimanyeto eka tindzawulo leswi nghaniseke xandla eka mpfumaleko wa matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo in lembe leri langutisiweke.

Mimbuyelo ya tinkota ya kahle laha henhla na ku antswa ku vile hi swivangelo swa Holobyenkulu, ku yisa emahlweni eka ku tiyimisela ka MEC wa timali na huvo ya milawu ya xifundzhankulu eka ku fikelela mafambiselo ya kahle na ku sindzisa eka vona eka ntolovelo wa vutihlamuleri, matikhomelo ya kahle na mintolovelo ya mafambiselo ya timali yo twala. Ku yisa emahlweni, ntshamiseko eka muofisiri wa vutihlamuleri na tilevhele ta vufambisi nkulu swi endle kuva na ku antswa ko karhi eku simekiweni na ku valanga ka goza ra makungu ku lulamisa leswi kumiweke swo vuyelela na ku hlayisa mitoloveto ya kahle. Leswi swi seketeriwe hi xandla xa nkoka lexi nghanisiweke hi vaphakeri va vukorhokeri vo hambana na swiyenge swo valanga, ku katsa tikomiti ta vuhleri bya tinkota na tindzawulo to kondletela ku fana na Nkwama wa Timali wa Xifundzhankulu xa Gauteng.

Ndzawulo ya Gautenge ya Mitlangu, Vutshila, Mfuwo na Vuhungasi, Ejensi ya Nkwama wa Gauteng (Gauteng Funding Agency) na Ejensi ya Gauteng ya ku Kula na Nhluvukiso (Gauteng Growth na Development Agency) ti tthelele endzhaku ku suka eka mbuyelo wo tirhisa timali hi ndlela yo biha kuya eka vonelo ra tinkota ra matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke. Vahleri lava va hluleke ku tirhisa ndhawu ya malawulelo ya le ndzeni ya xiyenge yo twala no hlamula swi ringanela ku hatlisisa ku sivela no tiva ku tluriwa ka milawu ya le ndzeni.

g-Fleet Management Trading Entity na yona yi tthelele endzhaku ku suka eka vonelo leri nga landzeleriki mitolovelo yo fana na ya lembe leri hundzeke kuyta eka vonelo ra matirhiselo laya nga riki kahle eka lembe leri langutisiweke. Ngopfu-ngopfu leswi swi vangiwane hi vurhangeri bya mafambiselo lebyi nga amukeleki vutihlamuleri

na kuva va nga teki goza hi xihatla na nhlaysiso lowu lavekaka ku vona leswaku vuhleri bya tinkota bya le ndzeni na le handle lebyi kumiweke lembe leri hundzeke swi endliwe kahle.

Ndzawulo ya Rihanyo yi tlhele yi kuma matirhiselo ya kahle ya timali eka leyi saleke ya ndzawulo (leswi kumiweke) hikwalaho ka ku tsana eka switirhisiwa leswi kumiweke eka sisitimi ya mafambiselo eka leswi kumiweke.

Mpfumaleko wo landzelela xinawana xa nkoka wu yile emahlweni wu sivela 43% wa vahleriwa ku kuma mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota. Ku tlula mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu na matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya ha ri ehenhla. Ntsengo wa matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya ha ri eka R5,6 wa mabiliyoni wu vikiwile. Vufambisi nkulu, vurhangeri bya tipolotiki na swiyenge swo valanga swi fanele kuya emahlweni ku langutisisa swinene eka xiyimo xa matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki na mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu. Ku yisa emahlweni, i swa nkoka leswaku swiyenge swo valanga swi lavisisa swikombelo swa kuva ku nga landzeleriwi na/kumbe matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki, teka magoza yo lulamisa laya faneleke, na ku simeka mafambiselo ya switandzhaku.

Ku ve na ku tlhelela endzhaku eka nkoka wa marungula ya matirhelo tanihi loko vahleriwa vaya emahlweni na tindlela ta vuhleri ku kuma no lulamisa switatimente swo hoxeka. Vaofisiri va vutihlamuleri vaofisiri va vutihlamuleri va fanele ku veka vutihlamuleri eka varhangeri va tiyuniti ta vuvalangi na vuhleri M&E) eka kuva ku ri hava tindlela to twala ku vona leswaku marungula ya matirhelo ya seketeriwa hi vumbhoni byo ringanela no tshembheka.

Ku vile na ku tlhelela endzhaku ka xiyimo xa swa timali eka vahleriwa van'wana. Vahleriwa lava khumbhekeke va hluleke ku lawula kahle swikweleti swa vona, hlengeleta timali hikwalaho ta vona na ku fambisa matirhiselo ya timali ehenhla ka mpimanyeto, leswi tlhelaka swi tisa nntshikelelo eka vuswikoti byi hakela swikweleti. Mindziho na swikoxo swa xinawu yi ngenise xandla xa R407 wa mamiliyoni eka ntsengo hinwkawo wa R418 wa mamiliyoni eka matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka eka lembe leri.

I swa nkoka leswaku vurhangeri bya mafambiselo na tipolotiki byi ya emahlweni na ku fikelela swiboho ku vona leswaku vahleriwa hinkwavo ku fikelela mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota.

Hi 16 Nhlangu 2015, holobyenkulu na MEC wa Timali u hlangane na ti-MEC na vurhangeri bya tindzawulo na swiyenge swa mfumo lebyi fikeleriweke hi mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota na lava tlheleleke endzhaku. "Ha khutaziwa hi holobyenkulu, Nkwama wa Timali wa Xifundzhankulu xa Gauteng na ti MEC ku yisa emahlweni matshalatshala eku fikeleleni vutihlamuleri na mbalango wa kahle eka xifundzhankulu hi ku simekiwa na masungulo ya matirhelo laya nga tisaka ntshikelelo lowu lavekaka."

AGSA ya ha tiyimiserile ku famba rendzo leri na vurhangeri bya xifundzhankulu. **Makumu**

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya KwaZulu-Natal ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu wu vumbiwa hi 15 tindzawulo, huvo yo endla milawu na 21 wa swiyenge swa mfumo. Mbuyelo wa tinkota hi ku angarhela a wu katsi mbuyelo wa Nkwama wo Pfluxeta Mabindzu (Business Rehabilitation Trust Fund), Ithala Limited na Ithala Development Finance Corporation tanihi leswi vuhleri lebyi bya tinkota a byi nga hetisiwangi hi nkarhi ku katsiwa eka xiviko xa mani na mani. Ithala Limited na Ithala Development Finance Corporation hi vumbirhi va kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri hava leswi kumiweke eka ku landzelerisa na swikongomelo leswi vekiweke, loko vuhleri bya Business Rehabilitation Trust Fund bya ha ri eku endlweni. Nakambe Nkwama wa timali wa xifundzhankulu a wu katsiwangi eka xiviko xa mani na mani.

Mpimanyeto hinkwawo wa Xifundzhankulu wa matirhiselo ya timali ku vile R97 242 wa mabilyoni hi 2014-15 eka tindzawulo na huvo ya milawu ya xifundzhankulu. Leswi landzelaka ku vile tindhawunkulu ta matirhiselo ya timali:

- Tihakelo ta vatirhi R59 242 wa mabilyoni
- Nhundzu na vukorhokeri R19 wa mabilyoni
- Matirhiselo ya timali R8 wa mabilyoni
- Tihakelo leti thiransiferiwaka R11 wa mabilyoni.

Hi ku angarhela, mbuyelo wu kombisa ku antswa kutsongo, tanihi leswi nhungu wa vahleriwa (22%) wu kumeke vuhleri bya tinkota bya kahle eka lembe leri loko ku fananisiwa na tsevu (2013-14: 17%) eka lembe leri hundzeke. Leswi fikeleriweke swa vuhleri bya tinkota bya kahle, xikan'we na ku antswa eka swiyenge swin'wana swa vuhleri bya tinkota, ku vile hi mhaka yo landzelela leswi a swi vekiwile na ku hlamula kahle, matikhomelo na ku nghenelela eka xipanu xa vurhangeri laha ku langutisiwaka eka ku nyika matimba eka vaofisiri, nhluvukiso wa vuswikoti na ku vona leswaku makungu ya matirhelo ya valangiwe kahle no simekiwa.

Xiyimo of mafambafambelo ya vuhleri bya tinkota ya vile hi ndlela leyi: Nkwama wa timali wa xifundzhankulu xikan'we na swiyenge swinharhu swa mfumo swi hlayisile vuhleri bya tinkota bya kahle. Ndzawulo ya Mimfumo ya Miganga na Timhaka ta Ndzhavuko [Cooperative Governance na Traditional Affairs] (CoGTA) yi yile emahlweni eka xiyimo xa matirhiselo ya kahle ya timali ku suka eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali ku ri na leswi kumiweke eka lembe leri hundzeke. Swa lemukiwa leswaku tindzawulo ta nkoka to kondletela, ku nga nkawa wa xifundzhankulu wa timali na CoGTA, ti fikelele vuhleri bya tinkota bya kahle, leswi kombisaka leswaku vanghenisi va xandla lava va rhangela hi kuva xikombiso. Ku fileleriwa kun'wana ka nkoka ku vile eka Dyondzo, laha ku veke na ku antswa eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali endzhaku ko amukela mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali eka mune wa malembe laya hundzeke. Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vaaki na huvo ya milawu ya xifundzhankulu swi tlhelele endzhaku ku suka eka mavonelo ya matirhiselo ya timali ya kahle ku ri na leswi kumiweke eka mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha. Tindzawulo ta Rihanyo, Vutshila na Mfuwo na Vutleketli

a ti cincangi eka mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha. Vahleri lava va hlulekile ku lulamisa matirhelo eka tinhudzu to susiwa na leti nga susiweki, matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki na mali leyi saleke na ku tiboha.

Swiyimo swa mavikelo ya swa timali na matirhiselo: Nkoka wa switatimente swa timali leswi yisiweke ku hleriwa swi antswile swinene loko ku fananisiwa na lembe leri hundzeke. Khumenkombo wa vahleriwa (50%) va yisile switatimente swa timali leswi nga na switatimente swo yimela nhundzu loko ku fananisiwa na kuya eka 21 vahleriwa (66%) eka lembe leri hundzeke. Leswi kumiweke eka ku tirhiseka na ku tshembhaka eka ku vika ehenhla ka swikongomelo leswi bohiweke swa ha tshame eka 32% wa vahleriwa loko ku fananisiwa na kuya eka 36% eka lembe leri hundzeke. Tinzawulo tinharhu ta mphakelo lowukulu wa vukorhokeri exifundzheninkulu. Ku nga Dyondzo, Rihanyo na Vutlektli, leswi fambisaka 82% wa mpimanyeto wa xifundzhankulu, ti na leswi kumiweke eka nhundzu eka swikongomelo leswi bohiweke.

Swiyimo swo landzelerisa: Ku vile na ku antswa kutsongo ka 5% loko ku fananisiwa na lembe leri hundzeke ka 19% laha no leswi kumiweke eka nhundzu leyi vikiweke eka ku landzelela swinawana. Leswi kumiweke swo landzelerisa mayelana a maxavelo na mafambiselo ya xiyenge xo thola xi ye ehansi, loko leswi kumiweke swo landzelerisa eka ku sivela matirhiselo ya mali laya nga pfumeleriwangi, fanelangi leti tlangisiwaka a swi cincangi ku sukela hi lembe leri hundzeke.

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya hungutanile swinene hi 60%, ku suka eka R4,3 wa mabilyoni eka lembe leri hundzeke to R1,7 wa mabilyoni eka lembe leri. Ndzawulo ya Dyondzo yi ngenisa xandla lexikulu eka ku ya ehansi ka matirhiselo ya yona ya timali laya nga fanelangiki ya ehleke ku suka eka R2 680 wa mamiliyoni hi 2013-14 kuya eka R448 wa mamiliyoni hi 2014-15. Leswi a swi vangiwa hikwalaho ka ku tiyimisela ka vurhangeri na mafambiselo eka ku antswisa mafambiselo ya malawulelo ya mphakelo wa nhundzu xikan'we na ku nghenelela ka nkwama wa timali wa xifundzhankulu ku hunguta matirhiselo ya le henhla ya timali laya nga fanelangiki mayelana na mpfuneto wa nongonoko wa swakudya. Ndzawulo ya Rihanyo, Dyondzo na Vutshila na Mfuwo yi ngenise 87% (R1,474 wa mabilyoni) eka matirhiselo lawa. Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya ve kona eka xifundzhankulu na swona ya vangiwele ngopfu-ngopfu hi swilaveko swo va ku nga landzeleriwi mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu. R600 wa mamiliyoni (35%) ya R1,7 wa mabilyoni eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki yi hleriwile naswona swi tiyisisiwile leswaku nhundzu leyi amukeriweke i 100% ya matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya hleriwile, handle ka ko landzelela tindlela ta maxavelo ta ntolovelolo.

Matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo of R143 wa mamiliyoni incurred hi 2014-15 was hikwalaho ka ku tirhisa timali to hundza mpimanyeto. Ku vile na ku hunguteka lokukulu ka 79% eka matirhiselo ya timali kuri hava

mpfumelelo eka lembe leri loko ku fananisiwa na ntsengo wa lembe leri hundzeke wa R685 wa mamiliyoni. Ndzawulo ya Rihanyo yive na vutihlamuleri bya 90% bya matirhiselo lawa.

Swo lawula swa nkoka na ku tiyisisa: Vuhleri bya swo lawula swa nkoka byi kombisa leswaku vulawuri bya vurhangeri yi vile na ku antswa ka vulawuri bya mafambiselo ya timali na matirhelo swi ve hi ndlela yeleyo loko mafumelo ya yile ehansi loko ku fananisiwa na lembe leri hundzeke. Vulawuri bya vurhangeri byi antswile hikwalaho ka levhele leyi antswewe eka ku tiyisisa loku nyikiweke hi vurhangeri bya tipolotiki na vufambisi, tanihi leswi swi tekeriweke enhlokweni eka swo tala. Malawulelo ya mafambiselo ya swa timali na matirhelo a swi yimile tanihi maendlelo ya siku na siku na ya n’hweti na n’hweti no hlayisa tirhekhodo swi tshame swi kayivela. Malawulelo ya mafumelo ya yile ehansi hikwalaho ka komiti ya vuhleri bya tinkota bya xifundzhankulu leyi thoriweke nkarhi wu hundzile eka lembe ximali. Kwalaho, va hluleke ku nyika ku tiyisisa loku languteriweke loku lawulaka na makhombo laya amukelekaka eka lembe hinkwaro na leswaku ntirho wa vuhleri bya tinkota wa le ndzeni lowu aviwaka wu endle ntirho wa wona kahle. Ku tiyisisa loku nyikiweke hi photifoliyo na tikomiti ta tiakhawunti ta vaaki no antswa. Tikomiti leti ti kuma matimba eka xifundzhankulu n aku twisisa ko antswa ka endlelo ra vuhleri bya tinkota na nkoka wa mbalango.

Vuhleri bya hina byi kombisw leswaku vurhangeri bya tipolotiki na vufambisi byi na ku tsakela na nsusumeto wo antswisa vuandlalo bya xifundzhankulu hi ku tlakusa vutihlamuleri na mafumelo ya kahle, na hikuva vaofisiri lava nga le ka swiyimo swa vurhangeri kuva na vutihlamuleri. Hi ku vula leswi, xifundzhankulu xi tiyimisele ku fikelela mimbuyelo yo antswa ya tinkota eka lembe lera ha taka. **Makumu**

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Limpopo ya 2014-15

Mfumo wa muganga wu vumbiwa hi huvo yo endla milawu, 12 tindzawulo na 10 wa swiyenge swa mfumo. Eka 23 wa vahleriwa, i ntsena wun’we (Gateway Airports Authority Limited (GAAL)) a yi yisangi switatimente swa lembe swa timali eka lembe ximali ra 2014-15 eka nkarhi wa xinawu lowu vekiweke.

Xifundzhankulu xi ve na ndzima eku antswiseni mimbuyelo ya yona ya tinkota eka ntlhanu wa malembe laya hundzeke naswona xi rhekhodile ku antswa eka nkombo wa vahleriwa, loko Ndzawulo Mfumo wa Miganga, Vutshami bya vaaki na Timhaka ta Ndzhavuko. Nkoka wa timali ta lembe leti yisiwke ka ha ri swo vilerisa tanihi leswi ku nga ntsena vahleriwa vambirhi lava yiseke switatimente swa timali leswi a swi ri hava switatimente swo yimela nhundzu.

Yim’we ya vahleriwa (Hofisi ya Holobyenkulu) yi kume mbuyelo wa matirhiselo ya timali hi ndlela ya kahle, kasi 14 va kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke eka marungula ya vona ya matirhelo na/kumbe ku landzelela xinawana xa nkoka. Ndzawulo ya Dyondzo yi kumeke yi tirhise timali hi ndlela yo biha.

Ku vile na ku antswa ko karhi eka ndhawu ya mafambiselo ya switandzhaku laha vurhangeri bya xifundzhankulu byi tekeke goza ehenhla ka matirhelo yo biha, leswi endleke vaofisiri va langutana na switandzhaku swa matirhelo

yo biha na ku tlula milawu. Vahleriwa va langutisa eka ku lulamisa timhaka to fikelela eka switatimente swa timali ku ri hava matshalatshala yo fana laha ku kumiwaka xiviko xa matirhelo na ku landzelela swinawana. Ku fikela nkarhi wolowo nkarhi wo fana wu ta nyikiwa eka tindhawu hinkwato tinharhu, kuya eka vuhleri byo tala bya tinkota bya kahle ku ta nonoka.

Ku vile na ku hunguteka mavikelo ya matirhiselo yo ka ya nga amukeleki xikan'we na matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka ta 41% na 34%, hi ku landzelelana. Hambiswiritano, matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya ha ri henhla ku tlula ntsengo lowu vikiweke hi lembe ximali ra 2012-13.

Ku nghenelela eka xifundzhankulu kuya hi xiyenge xa 100(1)(b) xa Vumbiwa ku susiwile hi Sunguti 2015. Xipanu xa vufambisi xi vumbe masungulo yo lulamisa yin'wana ya mitlhontlho ya khale eka nhundzu na mafambiselo ya matirhiselo ya timali laya tshikileleke xifundzhankulu eka nkarhi lowu nga hundza.

Vaofisiri va vutihlamuleri kumbe valawuri va lava ku vona leswaku eka tindlela ta vukamberi ta lembe eka ku vika swa timali na matirhelo swa antswa no hlayisa eka mimbuyelo ya tinkota ku antswisa.

Nkwama wa timali wa xifundzhankulu na Hofisi ya Holobyenkulu va ngenhisa xandla xa nkoka eka ku susumeta kuya eka mafambiselo ya kahle naswona va fanele ku tirhisana ku tiyisisa mitolovelo ya mafambiselo ya timali eka xifundzhankulu.

Komiti ya vutihlamuleri ya vaaki na tikomiti ta photifoliyo ti fanele ku antswisa ku ntirho wo valanga tanihi leswi ku vona leswaku swivangelo swa mimbuyelo yo biha ya tinkota swa lulamisiwa hi vafambisi na leswaku kuna swiboho swa kahle ehenhla ka matirhelo yo biha na ku tlula milawu. **Makumu**

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Mpumalanga ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu wu vumbiwa hi 12 wa tindzawulo, huvo yo endla milawu na mune wa swiyenge swa mfumo. Vahleri hinkwavo va 17 va yisile switatimente swa vona swa timali eka malembe ximali ya 2014-15 eka vuhleri bya nkarhi lowu vekiweke hi xinawu.

Ntsengo wa mpimanye wa matirhiselo ya timali ta tindzawulo na huvo yo endla milawu eka xifundzhankulu ku vile R37 wa mabilyoni eka lembe ximali ra 2014-15. Ntsengo wa mpimanyeto wu katsa ntsena timali ta ndzawulo leti vhoteriwe (hi marito man'wana, wa swiyenge swa mfumo a swi katiwangi). Leswi landzelaka ku vile tindhawunkulu ta matirhiselo ya timali:

- Tihakelo ta vatirhi –R22 wa mabilyoni
- Nhundzu na vukorhokeri – R7 wa mabilyoni
- Matirhiselo ya timali- R3 wa mabilyoni
- Tihakelo leti thiransiferiwaka – R5 wa mabilyoni.

Hi ku angarhela, ku vile na ku tlhelela endzhaku eka mimbuyelo ya tinkota. Hambileswi vahleriwa vambirhi va antswisile mimbuyelo ya vona ya tinkota ku sukela hi lembe leri hundzeke ku tlhelela endzhaku eka mune wa vahleriwa van'wana ku vile na ntshikelelo wo biha hi ku angarhela mimbuyelo ya tinkota ya xifundzhankulu.

Ndzawulo ya Timali, Huvoi yo Gembula ya Mpumalanga (Mpumalanga Gambling board) na Ndzawulo ya Mimfumo ya Miganga na Timhaka ta Ndzhavuko ti kota ku hlayisa mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali. Huvo ya milawu ya xifundzhankulu yi hlayise siyimo xa yona xa matirhiselo ya timai xa kahle ku suka eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali ku ri na leswi kumiweke, loko Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vaaki na Mpumalanga Regional Training Trust swi tlhelele endzhaku ku suka eka matirhiselo ya timali yo biha kuya eka matirhiselo ya kahle na mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali, hi ku landzelelana. Ndzawulo ya Dyondzo na Mpumalanga Tourism na Parks Agency nakambe swi tlhelele endzhaku ku suka eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali ku ri na leswi kumiweke kuya eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali.

Tindzawulo ta Vutshami bya vaaki, Mfuwo, Mitlangu na Vuhungasi, Nhluvukiso wa Ikhonomi na Vupfumba Hofisi ya Holobyenkulu na Mitirho ya mfumo, Magondzo na Vutleketli ta ha kumeke ti tirhise mali kahle ku ri na leswi kumiweke ku nga eka swikongomelo leswi bohiweke kumbe eka ku landzelela swinawana, kasi Rihanyo, Mpumalanga Economic Growth Agency na Vuhlayiseki bya Miganga, Nsirhelelo na Vuhlanganisi, a swi cincangi eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali.

Ku ngenisiwa ka vufambisi bya vuntlhanu byi tise ku cinca eka vurhangeri bya tipolotiki tanihi ku tlula 60% wa ti MEC a ku ri vantshwa. Ku tlhele kuva na ku cinca eka vurhangeri bya mafambiselo hikwalaho ka ku tshikiwa ka ntirho na ku hela ka tikontiraka ta ntirho ta tinhloko ta tindzawulo (HoDs) kwala lembeni. Hinkwaswo leswi swi ngenise xandla eka ku hlwela ka ku simekiwa ka swiringanyeto swa hina na leswin'wana swa vangheni va xandla eku lulamiseni ku tsana eka ndhawu ya malawulelo ya le ndzeni leswi endlele leswaku kuva na mimbuyelo yo biha ya mimbuyelo ya tinkota.

I nkombo ntsena wa vahleriwa (41%) lava yiseke switatimente swa timali leswi nga lavangiki ku lulamisiwa ka nhundzu ku papalata ku tirhisa mali hi ndlela yo biha.

Xo vilerisa hi leswaku eka malembe manharhu ku sukela hi 2012-13, mpfumaleko wo landzelela xinawana xa nkoka wu tshame wa ha ri ehenhla, na 13 wa vahleriwa (76%) va vike kuva va kumiwe ku nga ri na matirhiselo ya kahle eka nhundzu eka ku landzelela xinawana xa nkoka hi lembe ra 2014-15.

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya R2,339 wa mabilyoni ya endlwile hi 12 wa vahleriwa (71%) eka nkarhi lowu langutisiwaka, na Ndzawulo ya Rihanyo na Dyondzo tiri na vutihlamuleri bya 89% eka matirhiselo lawa. Matirhiselo ya nkoka ya timali laya nga fanelangiki ya ve kona eka xifundzhankulu swi vangile swinene hikwalaho ka ku hluleka hi vahleriwa ku landzelela ku bida ko phikizana kumbe endlelo ro kuma minxavo loko ku xaviwa nhundzu na vukorhokeri.

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki laya humeleleke eka xifundzhankulu nakambe ya ve hikwalaho ka ku tumbuluxiwa ka Yuniti yo Simeka hi Xihatla (Rapid Implementation Unit (RIU) eHofisi ya Holobyenkulu. Vufambisi eka xifundzhankulu byi teke xiboho ku tumbuluxa yuniti leyi ku basisa ntimbano eka ku hetisa tiphurojeke ta mphakelo wa vukorhokeri. Ku hava tiphurojeke leti kumiweke hi ku tirhisa RIU leti landzeleleke milawu ya SCM, kutani leswi swi yise eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya R300 wa mamiliyoni kuva tindzawulo ti tikuma ti yi tirhisile

Xiyimo xa kahle xa xifundzhankulu xi yile ehansi ku sukela hi lembe leri hundzeke. Mune wa vahleriwa va vile na nkayivelo wa timali ku tkula 10% wa nkavelo wa lembe leri taka (mpimanyeto), timbirhi ku nga tindzawulo ta mohakelo wa vukorhokeri (Dyondzo na Rihanyo) leti tirhisaka 68% wa mpimanyeto wa xifundzhankulu. Tindzawulo leti a ti nge koti ku fikelela mphakelo wa vukorhokeri lowu bohiweke eka lembe leri taka (2015-16) hikwalaho ka ku kayivela loku. Vahleriwa vambirhi a va ri eka xiyimo xo tirhisa mali leyi va nga riki na yona, ku nga Ndzawulo ya Mitirho ya mfumo, Magondzo na Vutleketli na, rosungula, ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vaaki. Nkayivelo lowu kumekeke i xikombiso xa mitlhontlho ya mafambiselo ya nkholuko wo tika wa timali eka tindzawulo leti lavaka ku pfuniwa hi vufambisi na vurhangeri bya tipolotiki.

Ku endlela kuva mfumo wa xifundzhankulu wu antswisa mimbuyelo ya tinkota, vufambisi na vurhangeri bya tipolotiki byi fanele ku tiyisisa vuxaka na ku vona leswaku kuna ntirhisano wa kahle. Hi tlhela hi tshembha leswaku loko vufambisi na vurhangeri bya tipolotiki byi sungula ku simeka swiringanyeto swo hambana eka ku tiyisisa leswaku vaphakeri va tirhisa switandzhaku eka ku tlula nawu, ku fanela kuva na ku antswa eka mimbuyelo.

Makumu

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Kapa N'walungu ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu wu vumbiwa hi 13 wa tindzawulo (ku katsa huvo yo endla milawu), tsevu wa swiyenge leswi xaxametiweke swa mfumo na xiyenge xin'we xa bindzu. Mimbuyelo ya tinkota ya nube wa swiyenge leswi nga xaxametiwangiki swa mfumo Nkwama wa Tindlu wa Kapa N'walungu (Cape Town Housing Fund), Ngwao Boswa Kapa Bokone, Cape Town Arts and Culture Council na Cape Town Political Party Fund) leswi hleriweke hi hina ku nga katsiwi na xiviko lexi tanihi leswi swi tekiwaka swi nga ri swa nkoka ku katsiwa. Nkwama wa timali nakambe a wu katsiwangi tanihi leswi vuhleri ntsena byi sungule endzhaku ka mimbuyelo ya tinkota ta tindzawulo ti hetisiwile.

Fleet Management Trading Entity yi yise switatimente swa yona swa timali hi nkarhi, kambe ku endliwa ka vuhleri ku hlwerisiwile hikwalaho ko hlela hi vuntshwa loku khumbaka ku tirhisiwa ka mutivi wa mafambiselo. Endlelo ro hlela hi vuntshwa ri sunguwiere endzhaku ka ku hela ka lembe naswona swi hetelele swi endla vahleri va amukela

rhijisitara ya nhundzu leyi pfuxetiweke. Xipanu xa vahleri a xi kotangi ku hlela ku lulamisiwa hinkwako naswona va hluleke ku hetisa vuhleri bya vona hi siku ro hetelela ra vuhleri. Mimbuyelo ya tinkota ya ku hleriwa loku kuve kwalaho nakambe aku katsiwangi ku suka eka xiviko lexi.

Ntsengo hinkwaswo wa mpimanyeto wa matirhiselo ya timali ta xifundzhankulu a ku ri R13 390 wa mamiliyoni hi 2014-15. Ntsengo wa mpimanyeto wu katsa ntsena timali ta ndzawulo leti vhoteriweke (hi marito man'wana, wa swiyenge swa mfumo a swi nga katsiwangi). Leswi landzelaka ku vile tindhawunkulu ta matirhiselo ya timali:

- Tihakelo ta vatirhi – R7 267 wa mamiliyoni
- Nhundzu na vukorhokeri – R3 246 wa mamiliyoni
- Matirhiselo ya timali – R1 411 wa mamiliyoni
- Tihakelo leti thiransiferiwaka – R1 464 wa mamiliyoni.

Ku tlhelela endzhaku hi ku angarhla mimbuyelo ya tinkota ta lembe leri langutisiweke ku landzelala malembe mambirhi yo antswa. Tsevu wa ku tlhelela endzhaku wu katsa tindzawulo timbirhi (nkwama wa xifundzhankulu na Nhluvukiso wa Ikonomi na Vupfumba) leti kumeke mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali eka lembe leri hundzeke, kambe ti tsandxeke ku hlayisa xiyimo lexi hikwalaho ka ku tlhelela endzhaku eka ku landzelela swinawana. Vufambisi bya mune wa vahleriwa lebyi tlheleke endzhaku kuya eka mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali a byi nga ri kona ku hlamula swivilelo eka swo tala leswi kombisiweke tanihi swivvangelo swa khombo hi nkarhi wa vuhleri lowu hundzeke (tindzawulo ta Vurimi, Ku Cinca ka Misava na Nhluvukiso wa Matiko xikaya; Mafumwlo ya Miganga, Vutshami bya vaaki na Timhaka ta Ndzhavuko (CoGHSTA); Vutleketli, Vuhlayiseki na Vuhlanganisi; na Muziyamu wa McGregor).

Tsevu wa vahleriwa a va cincangi ku kuma mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali na mune wa vahleriwa hi mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha. Ndzawulo ya Dyondzo yi swi kotile ku antswisa ku suka eka mavonelo ya matirhiselo yo biha kuya eka mavonelo ya matirhiselo ya timali ya kahle ku ri na leswi kumiweke.

Mhaka ya leswaku vahleri vanharhu (Tindzawulo ta Mbango na Nhlayiso wa Ntumbuluko na Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vaaki; na Cape Town Tourism Authority) ti kume mbuyelo wa matirhiselo ya timali wa kahle eka malembe mambirhi laya hundzeke ya kombisaka leswaku Mfuwo wa vulawuri bya le ndzeni bya kahle na ku landzelela milawu na swinawana leswi tiyisisiweke eka vahleri lavawa. Leswi swi nga va swi endlwe eka ku tiva vurhangeri na ku hlamula eka khombo hi ndlela ya xihatla.

I nkombo wa vahleriwa ntsena (37%) lava yiseke switatimente swa timali leswi nga laveki ku lulamisiwa ka nhundzu ku papalata mavonelo eka matirhiselo ya timali.

Swiviko swa vuhleri bya tinkota swa 16 wa vahleriwa (84%) swi na swilo swa nkoka leswi kumiweke swo landzelerisa. Lexi i xivangelo xo vilerisa na xilaveko xa ntalo ku vumba eka tindzawulo na wa swiyenge swa mfumo ku vona leswaku kuna ku landzelela swinawana.

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki wa R1 472 wa mamiliyoni wu ve kina eka 14 wa vahleriwa (84%) eka lembe ximali ra 2014-15, laha vanghenisi va xandla lavakulu va nga na vutihlamuleri bya R1 191 wa mamiliyoni (81%) ya matirhiselo lawa ku nga Tindzawulo ta Rihanyo, Dyondzo na CoGHSTA. Matirhiselo ya nkoka ya timali laya nga fanelangiki laya humeleleke eka xifundzhankulu ya vangiwile ngopfu-ngopfu hikuva ku nga landzeleriwi swinawana swa mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu.

Matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo wa R97 wa mamiliyoni ya ve kona hi 2014-15 hikwalaho ka ku tirhisa timali to hundza mpimanyeto. Hambileswi ku nga tindzawulo tinharhu ntsena ti veke na matirhiselo ya timali kuri hava mpfumelelo, ntsengo wu engetelekile hi R19 wa mamiliyoni ku sukela hi 2013-14. Ndzawulo ya Rihanyo yive na vutihlamuleri bya R91 wa mamiliyoni (94%) wa matirhiselo lawa.

Ku vulavula hi rito ra ntikelo na vurhangeri byo tiyimisela ku suka eka vurhangeri ku tirhana kahle-kahle na leswi landzelaka:

- Nkoka wa switatimente swa timali lowu yisiweke hi 63% wa vahleriwa wu na switatimente swo yimela nhundzu
- Tindzawulo leti tirhisaka mali yo tala i ta (Dyondzo, Rihanyo, Mitirho ya mfumo na CoGHSTA) a ti koti ku humesa swiviko swa matirhiselo ya kahle ya timali
- Makumenhungu mune wa tiphesente (84%) ta vahleriwa vana swa nkoka leswi kumiweke swo landzelerisa va lava ku nghenelela ka xihatla ngopfu-ngopfu eka leswi fambelanaka na SCM kuva ku nga landzeleriwi
- Kontiraka ya kahle ya matirhelo na xiyenge xa mafambiselo ya matirhelo swi fanele kuva kona ku antswisa mimbuyelo ya tinkota
- Ku tiboha loku hundzeke ku nga va ku nga simekiwangi kumbe eka tilevhele to hambana kuya hi ndzima – vurhangeri va fanele ku hlayisa rhijisitara yo tiyimisela eka ku simekiwa hi swikongomelo swo landzelerisa
- Yuniti yo hlanganela ya vuhleri bya tinkotal endzeni na komiti ya vuhleri bya tinkota ti fanele kuva na vatirhi lava ringaneleke ku ndlandlamuxa vukorhokeri bya vona kuya eka swiyenge swa mfumo. **Makumu**

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya N’walungu Vupeladyambu ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu wu vumbiwa hi 13 tindzawulo (ku katsa huvo ya milawu ya xifundzhankulu) na 20 wa swiyenge swa mfumo. Nhlayo ya wa swiyenge swa mfumo yi hungutekile ku suka eka 22 kuya eka 20 ku sukela hi lembe leri hundzeke hikwalaho ka Invest North West na Mafikeng Industrial Development Zone swi na pfala kutani swi hlanganisiwa ku vumba North West Development Corporation. Ntirho wa tindzawulo to tala a ku ri ku tlhela ti vumbiwa hi vuntshwa, na Tindzawulo ta Mfumo wa Muganga na vutshami bya vaaki ti hlangana kuva ndzawulo yin’we, ku nga Vupfumba, leyi vumbiweke.

Mimbuyelo ya tinkota ya ntlhanu wa swiyenge swa mfumo a yi katsiwangi eka xiviko lexi, hikuva va nga tisangi switatimente swa timali hi nkarhi na vuhleri bya vona bya tinkota a byi nga si hetisiwa loko ku fika siku ro pfala ku katsa xiviko xa mani na mani, leri a ku ri 14 Mhawuri 2015. Yin’we ya leyi – Agribank Creditors Settlement Trust – yi hetelele yi kume mavonelo ya matirhiselo yo biha ya timali kuri hava leswi kumiweke. Nhlayo ya le henhla ya vahleri lava salelele endzhaku ku hleriwa tinkota yi nga tshikelela mimbuyelo hinkwayo ya xifundzhankulu loko vuhleri lebyi bya tinkota byi fika emakumu.

Hi ku angarhela, mimbuyelo ya tinkota yi kombisa ku antswa kutsongo loko ku fananisiwa na malembe mambirhi laya hundzeke, laha ku nga na ku fika eka 50% wa vahleriwa lava kumeke mavonelo laya lulamisiweke kumbe kuva na switatimente swa timali leswi saleleke endzhaku hi siku ra xiviko lexi. Ndzawulo ya Timali yi hlayise xiyimo xa yona tanihi yona ntsena leyi kumeke xiviko xa matirhiselo ya kahle ya timali exifundzheninkulu.

Vahleriwa vambirhi va antswile ku suka eka mavonelo yo tirhisa timali hi ndlela yo biha kuya eka matirhiselo ya kahle ku ri na leswi kumiweke, loko ku antswa eka yin’we ku vile kona ku suka eka lava nga landzeleriki swinawana swa vuhleri bya tinkota kuya eka matirhiselo ya timali laya nga riki kahle. Ndzawulo yin’we yi tlhelele endzhaku ku suka eka matirhiselo ya timali laya nga riki kahle kuya eka kuva yi nga landzeri swinawana swa vuhleri bya tinkota.

Nkoka wa switatimente swa timali leswi tisiweke swa ha ri swa xiyimo xa le hansi, laha ku nga na ntsena mune wa vahleriwa lava nga kumaka mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali va nga na switatimente swo hoxeka leswi kumiweke hi nkarhi wo hlela tinkota kuva swi hoxekile. Leswi kumiweke eka xiviko ehenhla ka swikongomelo leswi bohiweke a swi cinci ku sukela hi lembe leri hundzeke, laha 77% wa vahleriwa va kumeke va tirhise timali hi ndlela yo tlangisa na/kumbe hi ndlela leyi nga tshembhiseki, ku katsa 19% lava nga tisangiki swiviko swa lembe swa matirhelo. Vahleriwa lava kumekeke va ri hava leswi kumiweke eka swikongomelo swa vona leswi bohiweke va tirhise R3 wa mabilyoni ya mpimanyeto wa xifundzhankulu wa R34 wa mabilyoni (9%). Tindzawulo ta mune ta mphakelo eka xifundzhankulu, ku nga Dyondzo na Nhluvukiso wa Mitlangu, Rihanyo, Mitirho ya Mfumo na

Magondzo, na Mfumo wa Muganga na Vutshami bya Vaaki, leti tirhiseke 76% wa mpimanyeto wa xifundzhankulu, ti vile na leswi kumiweke eka nhundzu eka swikongomelo leswi bohiweke.

Ku hluleka ku landzelela ka le henhla eka mafambiselo ya xinawana xa mphakelo wa nhundzu xi yiseke eka ku matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ku engetelekile R2,1 wa mabilyoni ku suka eka R1,2 wa mabilyoni lembe leri hundzeke.

Swisusumeti swa khombo eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki swi kombisiwa eka tindhawu leti nga na swo lawula leswi nga tiyangiki naswona swi nga tisa ku lahlekeriwa eka swa timali hi migingiriko ya vukungundzwana, mpfumaleko wa vutihlamuleri bya hilaha switirhisiwa swa vaaki swi fambisiwaka ha kona na nhundzu na vukorhokeri yi xaviwaka hi minxavo ya le henhla ku tlula nkka lowu kumiwaka hi vahleriwa. Ku engeteleka eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki swi vangwiwa hi mpfumaleko wa vulavisi eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki laya veke kona xikan'we na mpfumaleko wa switandzhaku eka vaofisiri lava tluleke milawu na swinawana swa mafambiselo ya mphakelo wa nhundzu.

Ku hluleka ku simekiwa ka swo lawula swa ntolovelo swa nkoka hi ku famba ka lembe ka ha ri mhaka yo vilerisa. Leswi swi katsa mafambiselo yo rhekhoda laya nga ringanelangiki, mpfumaleko wa tindlela ta siku na siku na n'hweti na n'hweti leti hi letelaka to vumba xiviko xa timali na matirhelo leswi fambelanaka na malawulelo yo hlanganisela, na ku kambela ko tsana elembeni ka ku landzelela milawu na swinawana.

Ku antswisa mimbuyelo ya tinkota vufambisi nkulu eka vahleriwa, vurhangeri bya xifundzhankulu na xiyenge xo valanga va fanele ku marungula ya hina hi ndlela ya xiyimo xa le henhla na ku simekiwa ka swiringanyeto leswi endliweke nkarhi lowu hundzeke na ku swi tiyisisa. Leswi swi katsa leswi landzelaka:

- Ku thoriwa ka vatirhi lava nga na vuswikoti na ntokoto eka swivandla swa nkoka leswi pfulekeke.
- Ku langutisa hi xihatla eku thoriweni ka bodo ya vafambisi eka swiyenge hinkwaswo swa mfumo na ku vona leswaku ku na ntshamiseko eka tibodo leti.
- Tikomiti ta vuhleri bya tinkota, na vuhleri bya tinkota endzeni, byi fanele ku pfuna vaofisiri va vutihlamuleri ku lulamisa mimpfumaleko ya vulawuri bya le ndzeni na ku vona na le handle na leswaku swiringanyeto swa vuhleri bya tinkota bya simekiwa.
- Tumbuluxiwa ka tikomiti ta vuhleri bya tinkota na mitirho ya vuhleri bya tinkota endzeni eka swiyenge hinkwaswo swa mfumo.
- Vulawuri nkulu byi fanele ku yisa emahlweni ku nghenelela hi nkinkhi, ngopfu-ngopfu magoza ya ku valanga vuhleri bya tinkota makungu ku lulamisa ku nga si kumiwa swa lembe.
- Tikomiti ta timali ta xifundzhankulu na huvo ya milawu ya xifundzhankulu va fanele ku vona leswaku vaofisiri va na vutihlamuleri laha va yaka emahlweni va nga tirhi kahle na ku tlula milawu na swinawana. Ngopfu-ngopfu leswi swi katsa vulavisi bya matirhiselo ya timali laya nga pfumeleriwangiki ya lembe leri

nga hundza, ku tirhisiwa ka timali swi nga fanelangi xikan'we na matirhiselo ya timali leti tlangisiwaka na ku teka magoza yo tshinya laya faneleke ehenhla ka lava lava tluleke milawu.

Vurhangeri bya AGSA bya ha tiyimiserile ku valanga na ku yisa mahleni va hlela mairhelo ya swo lawula swa nkoka ku vumba ku tshembhiwa hi vaaki eka vuswikoti bya xifundzhankulu kuva na vutihlamuleri eka switirhisiwa swa vaaki hi ndlela yova erivaleni. **Makumu**

Mbuyelo lowu humeleriseke ehandle ka vuhleri bya tinkota wa PFMA ya Kapa Vupeladyambu ya 2014-15

Mfumo wa xifundzhankulu wu vumbiwa hi 14 tindzawulo (ku katsa palamente ya xifundzhankulu) na 11 wa swiyenge swa mfumo. Nhlayo ya wa swiyenge swa mfumo yi tlakukile ku suka eka 10 kuya eka 11 ku sukela hi lembe leri hundzeke, hikwalaho ka ku tumbuluxiwa ka Saldanha Bay Industrial Development Zone.

Ntsengo hinkwaswo wa mpimanyeto wa matirhiselo ya timali ta xifundzhankulu a ku ri R49 wa mabilyoni hi 2014-15. Ntsengo wa mpimanyeto wu katsa ntsena timali ta ndzawulo leti vhoteriweke (hi marito man'wana, wa swiyenge swa mfumo a swi katsiwangi). Leswi landzelaka ku vile tindhawunkulu ta matirhiselo ya timali:

- Tihakelo ta vatirhi: R26 wa mabilyoni
- Nhundzu na vukorhokeri: R10 wa mabilyoni
- Matirhiselo ya timali: R5 wa mabilyoni
- Tihakelo leti thiransiferiwaka: R8 wa mabilyoni.

Ntolovelo wa kahle wa mafambiselo ya kahle eka xifundzhankulu, lowu sunguleke kuva na matimba hi 2012, wu yile emahlweni eka 2015 hi 20 (83%) ya 24 wa vahleriwa (2013-14: 18 wa 23 ([78%]) eka xifundzhankulu swi kumeke mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota.

Tindzawulo timbirhi na xiyenge xin'we ku antswa eka mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota; 10 wa tindzawulo na swiyenge swa nkombo swa mfumo swi hlayise mbuyelo wa vuhleri bya tinkota bya kahle, na xiyenge xintshwa lexi vumbiweke xi kume mbuyelo wa vuhleri bya tinkota bya kahle. Vahleriwa vambirhi (9%) va kume mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke, loko muhleriwa un'we (4%) wa vuyele endzhaku ku suka eka mavonelo ya matirhiselo ya kahle ya timali ku ri na leswi kumiweke eka mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha.

Hi siku ro hetelela eka ku katsiwa ka mimbuyelo ya tinkota ya xiviko xa mani na mani, vuhleri bya tinkota ta Ndzawulo ya Vutleketli na Mitirho ya mfumo a byi nga si hetisiwa. Vuhleri bya tinkota byi hetisiwile na ndzawulo ku hlayisa xiyimo xa matirhiselo ya kahle ya timali. Loko mbuyelo wa vuhleri bya tinkota wa vuhleri lebyi byi

katsiwe eka vuhleri bya hina bya mimbuyelo ya tinkota, vahleriwa lava nga na mimbuyelo ya matirhiselo yo biha ya timali ya tinkota a byi ta va byi engetelekile kuya eka 87%.

Ku antswa loku yaka emahlweni eka mimbuyelo ya tinkota ku hi xivangelo xo yisa emahlweni ku tiyimisela hi varhangeri eka mafumelo ya kahle na endlelo ro pfuxeta mbalango (CGRO) xikan'we na manghenelo ya nkinkhi laya landzeleriweke hi vaofisiri va vutihlamuleri, valawuri lava nga na vutihlamuleri na vufambisi nkulu eku susumeteni goza ra makungu to simeka ntolovelo wa mafambiselo ya kahle ya timali na mafumelo. Vaofisiri va vutihlamuleri na valawuri va landzelele mitolovelo mafambiselo ya kahle ya xiyenge xo thola, leyi tiseke ntshamiseko eka levhele ya vufambisi nkulu na vukona bya switirhisiwa swo ringanela, ngopfu-ngopfu eka tiyuniti ta timali, loko hi le tlhelo matirhelo ya vatirhi ya kamberiwa nkarhi na nkarhi.

Cape Town Housing Development Fund yi tlhelele endzhaku eka mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha hikwalaho ka swihoxo eka marungula ya timali eka nhundzu. Vurhangeri byi fanele ku sungula endlelo ro basisa rhijisitara ya nhundzu ku vona leswaku swilo hinkwaswo swi fanele ku katsiwa eka rhijisitara ra xiyenge. Va fanele nakambe va tiyisisa swiyenge na tisayizi eka miako ku endlela ku hlela hi ku kongoma.

Vahleriwa vambirhi (9%) va yisile switatimente swa timali leswi laveke ku lulamisiwa ka nhundzu ku papalata mavonelo eka matirhiselo ya timali, na mune wa vahleriwa (19%) va tisile swiviko swa lembe swa matirhelo leswi lavaka ku lulamisiwa eka switirhisiwa leswi kumiweke eka nhundzu. Ku antswa eka mimbuyelo ya tinkota ku sukela eka lembe leri hundzeke ku vangwiwa hi ku simekiwa ka swo lawula leswi antswisiweke no pfuxetiwa na ku hlanganisiwa, marungula ya nga si vikiwa na ku yisiwa ku hleriwa tinkota. Hambileswi ku veke na ku antswa ko angarihela eka nkoka wa swiviko leswi yisiweke swa lembe swa matirhelo, kuna xilaveko ku lulamisa swo lawula swa le ndzeni hi ku landzelela tindlela na swiyimo swa matirhelo eka marungula hinkwawo ya tindhawu ta matirhelo, ngopfu-ngopfu loko swikombeto swintshwa swi ngenisiwa.

Malawulelo ya mpimanyeto n aswiviko swo valanga swa n'hweti na n'hweti hi nkwama wa timali wa xifundzhankulu swi ngenise xandla eka xifundzhankulu kuva xi nga kumi matirhiselo wahi na wahi ya timali kuri hava mpfumelelo eka lembe ra vunharhu hi ku landzelelana.

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya hungutekile hi 52% loko ku fananisiwa na lembe leri hundzeke hikwalaho ka vufambisi nkulu va teka vutihlamuleri ku valanga ku landzelela swinawana, ngopfu-ngopfu mayelana na tindlela ta maxavelo. Matirhiselo lawa a ya vuli leswaku timali ti tlangisiwile kumbe leswaku ku humelele vukungundzwana, kuya hi leswi ku nga endlwangiki nkarhi wo karhi ku tiyisisa leswi. Hambiswiritano, mhaka nkulu yo humelerisa ku tlakusa ka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki swa ha lava vurhangeri ku lavisisa kuya emahlweni timhaka leti ku kuma swivangelo swo tluriwa ka milawu ku endlela ku teka magoza laya faneleke ku sivele ku tlhela swi humelele na ku endla leswaku vanhu vava na vutihlamuleri lava nga sivelaka swo lawula leswi. Eka lembe ximali leri langutisiwa, matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya fike eka R79 wa mamiliyoni,

laha R57 wa mamiliyoni (72%) ya fambelanaka na kuva ku nga landzeleriwi swinawana swo vona leswaku tindlela ta maxavelo tina mphikizano wa kahle no va erivaleni. Hi ku tirhisa vuhleri bya ntolovelo bya tinkota ha boha, leswaku nhundzu na vukorhokeri swi amukeriwile.

Ku tiyimisela loku yaka emahlweni hi vurhangeri bya vulawuri bya xifundzhankulu ku vona leswaku kuna ku tiyiseleka na ku antswa loku yaka emahlweni ka mimbuyelo ya tinkota i swa nkoka eka ku tiyiseleka eka mimbuyelo ya tinkota hi le ka malawuleo ya mpimanyeto eka swiyenge, ku valanga swiviko swa n'hweti na n'hweti xikan'we na ku tiyisisa swinawana swa timali na mafambiselo ya matirhelo, ku katsa ku landzelela swinawana. Leswi swi endliwa hi endlelo ra CGRO na ku kondletela loku yaka emahlweni ka endlelo leri hi Ndzawulo ya Holobyenkulu na nkwama wa timali wa xifundzhankulu.

Makumu